

MORDET

I SARAJEVO 1914¹

Av docenten TORVALD T:SON HÖJER, Uppsala

MORDET på ärkehertig Frans Ferdinand och hans gemål den 28 juni 1914 var bland de hårdast omstridda händelserna i 1920-talets stora debatt om de olika makternas andel i skulden till det första världskriget. Och detta var naturligt. Den åtgärd, som omedelbart vållade katastrofen, var Österrikes ultimatum till Serbien. Dettas större eller mindre berättigande enligt dåtida folkrättsliga sedvänjor är därför en kärnpunkt, då ansvaret för kriget skall avvägas. Om de hårda kraven voro befogade, då faller moraliskt sett en tyngre skuld på Serbien än på Dubbelmonarkin; om händelserna däremot rätteligen icke kunna sägas hava komprometterat Belgradregeringen och dess funktionärer tillräckligt svårt för att motivera sådana fordringar, då blir avvägningen den motsatta. Bakgrunden och upphovet till tragedin i Sarajevo äro därför av den största vikt för hela krigsskuldfrågan; på grund av detta spörsmåls utnyttjande i Versaillestraktatens artikel 231 fingo de också omedelbar praktisk-politisk betydelse.

Frågan består egentligen av två delproblem av mycket olika betydelse och svårighetsgrad. Det ena och vida viktigare rör det politisk-historiska sammanhanget. Det andra, som här först i korthet skall behandlas, gäller själva attentatet och dess omedelbara förhistoria — tillvägagångssättet, mördarnas identitet och bevekelsegrunder, deras anskaffning av vapnen och deras färd från Belgrad till Sarajevo. Dessa detaljer äro i och för sig ur historisk synpunkt av mindre intresse. De blevo för övrigt i huvudsak ganska snabbt utredda. Det väsentliga av förloppet blev känt redan vid undersökningen kort efter mordet och således före krigsutbrottet. Full klarhet vanns vid den omfattande rättegång, som hölls i oktober 1914 i Sarajevo och som av allt att döma ägde rum under korrekta former med stor frihet för försvaret. Proto-

¹ Provföreläsning över förelagt ämne vid Uppsala Universitet den 22 april 1941.

kollen utgavos redan 1918 i en starkt sammandragen tysk översättning av pseudonymen »Professor Pharos» — troligen jesuiten pater Puntigam. En fullständig fransk översättning publicerades 1930 av serbofilen Mousset. Den har dock knappast ännu i högre grad hunnit användas i litteraturen.

Det kan vara lämpligt att redan nu erinra om huvudpunkterna i händelseförloppet. Ända sedan hösten 1913 hade den österrikiske tronföljaren planerat att delta i den manöver med två armékårer, vilken i juni 1914 skulle hållas i trakten av Sarajevo. Hans bevekelsegrunder för denna resa voro flere. Som nitisk militär ville han stifta bekantskap med förhållandena vid en av monarkins mest utsatta gränser. Ur politisk synpunkt var det av vikt att genom ett dylikt besök — det första efter Frans Josefs eget 1910 — stärka känslorna hos de lojala bland befolkningen i de oroliga och utifrån hotade nyvunna provinserna och att giva ett påtagligt intryck av den högsta riksledningens intresse för dessa landsändar. Slutligen låg det honom om hjärtat att bereda sin varmt älskade morganatiska gemål ett tillfälle att framträda såsom hans jämlike, något som den stela etiketten i monarkins centrala delar icke tillät.

I mars offentliggjorde pressen nyheten om tronföljarens beramade bosniska färd. På två håll, som dock stodo i viss förbindelse med varandra, beslöto bosnisk-serbiska fanatiker att utnyttja hans resa för att mörda honom. Det var dels några ännu ej tjugooåriga bosniaker, Printsip, Tjabrinovitj och Grabezj, vilka vistades i Belgrad och där umgingos i extremt nationalistiska kretsar, dels ett antal ungdomar med liknande sympatier i själva Sarajevo-trakten, med läraren Iljitj som ledare. Viktigast var den förra gruppen. Den trädde i kontakt med den serbiske majoren Voja Tankositj, från Balkankrigen känd som en av Serbiens främsta friskarechefer och en ledande ande i flere ytterligtgående nationalistiska organisationer. Han skaffade dem bomber, pistoler, ammunition och pengar och lät sin medhjälpare Milan Tsiganovitj, ursprungligen bosniak men då för tiden serbisk järnvägstjänsteman, giva dem skjutlektioner. Den 28 maj lämnade de Belgrad och smugglades med vapen och allt över gränsen på en hemlig väg, en av de s. k. kanaler eller tunnlar, som de serbiska uppbyggingsorganisationerna ordnat in i Bosnien och Herzegovina. I Sarajevo trädde de i kontakt med Iljitjs grupp av likasinnade.

Då ärkehertigen och hans gemål på förmiddagen den 28 juni körde in i Bosniens huvudstad, stodo längs Appellkajen på väg till

rådhuset, där de höga gästerna skulle avlägga besök, sju beväpnade fanatiker på post. En av dem, Tjabrinovitj, kastade en bomb. Den förfelade emellertid sitt mål och skadade blott ett par personer i bilen näst efter ärkehertigens. Ingen av de övriga sammansvurna kom sig för med ett försök, och kortegen fortsatte till rådhuset. Efter besöket där överenskommo Frans Ferdinand och guvernören Potiorek, att återfärden till följd av attentatet också skulle företagas längs den breda och lättöverskådliga kajen. Förut hade man planerat att i stället svänga av åt höger in i en smalare gata. Då nu den första bilen, i vilken Sarajevos borgmästare satt, nådde detta avtagshörn, skedde ett ödesdigert misstag. Den vände in på den ursprungligen avsedda vägen, och ärkehertigens bil, som kom därefter, följde efter. Potiorek ropade genast åt chauffören att köra kajen i stället. Bilen bromsade då in och kom att stå så gott som orörlig några steg från Printsip, som ställt sig just i detta hörn. Under besöket på rådhuset hade han, som förut varit posterad på trottoaren åt floden till, sneddat över gatan. Han kom därigenom att stå på bilens högra sida, som var oskyddad, medan en av Frans Ferdinands uppvaktande tagit plats på det vänstra stigbrädet för att täcka tronföljaren. Printsip grep det sällsynt gynnsamma tillfället. Hans första skott träffade ärkehertigen i halspulsådern, det andra hertiginnan i underlivet. Båda såren voro dödliga.

I detta förlopp finns det två dunkla punkter, förmodligen omöjliga att till fullo klarlägga, men bägge historiskt mindre betydelsefulla. Den ena är frågan, om det var mer än en tillfällighet, att ärkehertigens bil råkade bliva stående just framför Printsip. Sammanträffandet är onekligen egendomligt. Men så länge som intet som helst belägg förebragts för ett samförstånd mellan mördarna och någon i kortegen, torde det vara försiktigast att räkna med en olycklig slump och nervositeten efter bombattentatet.

Den andra och viktigare oklara punkten gäller myndigheternas säkerhetsåtgärder under ärkehertigens Sarajevobesök. Det råder intet tvivel om att de voro mycket otillfredsställande. Trupperna befunno sig alltjämt ute på manöverområdet. Den polisstyrka, som fanns till hands, räckte ej till för effektiva avspärningar. Så blev det möjligt för ej mindre än sju beväpnade sammansvurna att välja förmånliga platser längs kortegens väg utan att störas av polisen, detta trots att flere av dem förut varit i konflikt med de österrikiska myndigheterna på grund av serbisk propaganda och fastän de under längre tid vistats i Belgrad. Och

under de föregående fyra åren hade en hel rad liknande attentat ägt rum mot höga ämbetsmän i monarkins sydslaviska provinser. En jämförelse med anordningarna vid Frans Josefs besök 1910 visar också stor skillnad i fråga om säkerhetsåtgärdernas omfattning och effektivitet.

Dessa egendomligheter uppfattades redan av samtiden och gävo anledning till skarp kritik, bland annat från den mäktige och kärve ungerske konseljpresidenten greve Tisza. De hava senare vid några tillfällen av serbiska eller serbofila författare tagits till hemul för insinuationer eller direkta anklagelser om att attentatet arrangerats av några bland Frans Ferdinands många fiender i Wien eller Budapest eller också — enligt den mest fantasifulla läsarten — av honom själv, då rimligtvis som ett skenattentat, vilket slog alltför realistiskt ut. I detta sammanhang har man utnyttjat några från serbiskt håll emanerande uppgifter om att Tjabrinovitj skulle hava stått i maskopi med den kejsarliga polisen. Sistnämnda påstående kan emellertid numera bevisas vara en förvrängning av akterna i målet. Över huvud taget har man aldrig åt sådana teorier lyckats konstruera en bakgrund, som erbjuder ens en skynt av sannolikhet. De torde numera — sedan ökad kännedom om attentatets serbiska rötter har vunnits — icke omfattas av någon vederhäftig och opartisk bedömning.

Orsakerna till de underhaltiga polisåtgärderna i Sarajevo äro alltjämt outhärliga. En viss roll spelade sannolikt Frans Ferdinands och Potioreks önsknings att på ett iögonenfallande sätt ådagalägga regeringens förtroende för bosniakerna. Alltför omfattande försiktighetsmått skulle hava förstört bilden av lugnet i landet. Det kan i detta sammanhang nämnas, att ärkehertigen och hans gemål ett par dagar tidigare gjorde ett besök i Sarajevos basarer och där ganska oskyddade rörde sig bland folkhoparna — han i full uniform — utan att något hände. Detta bör påpekas, eftersom missnöjet i Bosnien enligt de serbiska apologeterna var så starkt, att Frans Ferdinand skulle hava mördats, även om Prinsip och hans kamrater aldrig hade kommit från Belgrad.

Personliga orsaker spelade troligtvis också in. En var ärkehertigens naturliga håg att icke visa någon fruktan — Frans Joseph lär för övrigt hava varit missnöjd med den alltför grundliga säkerhetstjänsten 1910. En annan var rivaliteten i Bosnien mellan de militära myndigheterna under Potiorek och landets högsta förvaltning under finansministerns, polacken Bilinskis, ledning. Ärkehertigens besök hade fått en rent militär prägel, och de civila

myndigheterna hade skjutits åt sidan. Missnöjet var stort hos Bilinski och hans folk, och det tog gestalt i en tydlig passivitet i allt, som hade med besöket att göra. Bilinskis bosniska politik gick för övrigt till Potioreks stora harm ut på att visa större hänsyn och välvilja för serberna, än militären fann rådligt. Om man till dessa olika grunder lägger den allmänna slappheten, *die Schlamperei*, i stora delar av den österrikiska förvaltningen, torde de bristande försiktighetsmått kunna förklaras, utan att man i dem behöver inläsa dolda machinationer och förrädiska anslag.

Motiven för Printsips och hans båda närmaste kamraters handlingsätt äro klara. De hyste ett brinnande hat till den habsburgska styrelsen och ville hämnas, vad de betraktade som dess förtryck i Bosnien. De hoppades, att deras dåd skulle påskynda det sydslaviska enhetsverket. I bägge hänseendena voro de typiska företrädare för hela sin generation, det s. k. »Unga Bosnien», som med beundransvärd energi och självupoffring men också med ursinnig fanatism och hänsynslöshet kämpade för ett ur flere synpunkter storslaget och berättigat mål, de sydslaviska stammarnas enande och nationella frihet. Alla tre voro vidare psykopatiskt präglade — de hade tidigt kommit att stå utanför det ordnade samhället och anade sig vara dödsmärkta av tuberkulos. Deras obalanserade stämning hade förstärkts av den våldsamma serbiska propagandan och genom ivrig läsning av rysk nihilistisk litteratur. Även de föregående bosniska attentaten hade betytt mycket för dem som förebilder.

De frågor, som hittills behandlats, äro snarare av intresse för kriminalhistorien än för den politiska hävdaforskningen. Annorlunda är förhållandet med den andra gruppen av spörsmål i sammanhang med mordet, nämligen dem, som gälla dess djupare ursprung och främst de serbiska myndigheternas ställning och eventuella delaktighet i ansvaret. Om dem har en livlig polemik sedan länge pågått.

Den serbiska ståndpunkten har även hävdats av en del franska författare i ämnet liksom väsentligen av den bekante engelske historikern och journalisten Seton-Watson, före 1914 under signaturen *Scotus viator* känd som en av de österrikiska slavernas ivrigaste vapendragare i europeisk press. Dess huvudpunkter äro följande. Mordet bör betraktas som en direkt följd av det ständigt växande missnöjet med den österrikiska regimen i Bosnien och Herzegovina. Attentatorerna voro bosniaker; mordtanken hade uppstått spontant hos dem vid budet om tronföljarens före-

stående besök. I detta sammanhang ger man gärna en viktig roll åt den förbittring, som skulle hava vållats av att Frans Ferdinand kom till Sarajevo just den 28 juni, det serbiska folkets stora högtids- och sorgedag sedan katastrofen på Trastfältet 1389. Kabinettet i Belgrad hade enligt flertalet apologeter ingen kännedom om vad som skulle ske. Enligt andra hade det visserligen informationer, men det hade också, ehuru förgäves, sökt varna den kejsrerliga regeringen genom sitt sändebud i Wien. Det finns till och med författare, som gjort gällande, både att Belgradregeringen intet visste och att sändebudet i god tid varnade Wien. Då en varning rimligtvis icke kunnat ske utan att antingen hava beordrats från Belgrad eller också genast hava rapporterats dit, erinrar man sig den bekanta anekdoten om mannen, som inför beskyllningen att hava slagit sönder en lånad kruka, anförde tre goda skäl till sitt försvar — han hade aldrig lånat någon kruka; krukan var sönder, när han lånade den; den var hel, då han lämnade den tillbaka.

Mot denna uppfattning, vars förfäktare efter 1923 alltmer tvungits över på en seg defensiv, står en annan av alldeles motsatt innebörd. Den har av naturliga skäl framför allt förfäktats i Tyskland och Österrike, t. ex. av ledaren för *Zentralstelle für Erforschung der Kriegsursachen*, Alfred von Wegerer, och av den österrikiske juristen och diplomaten Friedrich von Wiesener — sedermera ledare för de österrikiska legitimisterna — vilken i juli 1914 på utrikesdepartementets uppdrag tog del av utredningen i Sarajevo för att avgiva ett utlåtande till ledning för Österrikes ultimatum. Men på samma sida hava även ställt sig engelska forskare som Balkanresanden miss Edith Durham, den serbiske diplomaten och renegaten Bogitjevitj och — vida tyngre vägande — den framstående amerikanske historikern Sidney B. Fay, vilken skrivit det kanske bästa standardverket om världskrigets förhistoria. En annan känd amerikansk forskare, Bernadotte E. Schmitt, vars arbete i övrigt är åtskilligt mer ententevänligt än Fays, har i fråga om Sarajevo kommit till resultat, som nära överensstämmer med hans. Även i Frankrike hava på senare tid framlagts arbeten, som tendera åt samma håll. Att denna riktning vunnit alltmer ökad anslutning bland vederhäftiga historiker, är obestriddligt.

Denna uppfattning går i huvudsak ut på följande. Ett starkt missnöje fanns visserligen obestriddligen i Dubbelmonarkins sydslaviska länder, men då det tog sig uttryck i terroristiska hand-

lingar, skedde det alltid under direkt inflytande och ledning från Belgrad. Missnöjet stimulerades och organiserades, och våldshandlingarna inspirerades och arrangerades av vissa serbiska sammanslutningar. Förhållandet var detsamma med Sarajevo-mordet. Dess förberedelser gingo tillbaka till en tidpunkt, då Frans Ferdinands juniresa till Bosnien ännu var okänd, och planens upphov är att söka i Belgrad, ej i Sarajevo. Den grupp bland attentatorerna, som verkligen var av betydelse (Printsip, Tjabrinovitj och Grabezj), hade fått både uppslaget, planen och redskapen av de nämnda sammanslutningarnas ledare. Den serbiska regeringen ägde sedan slutet av maj 1914 kunskap om attentatsplanerna, men den vidtog icke effektiva åtgärder för att hindra mördarnas avresa och gav ej heller Wienregeringen tydliga varningar. Ett slags varning ägde visserligen sannolikt rum genom Wienministern, men det är ovisst, om den skedde på order från Belgrad eller ej. Den hade i alla händelser en så vag form, att den ej kunde leda till beredskap mot den fara, som verkligen hotade. En betydande del av ansvaret för brottet kommer sålunda att drabba den serbiska regeringen, och Österrikes ultimatum erhåller ett motsvarande berättigande.

Om man granskar de omstridda punkterna, lider det numera knappast något tvivel, att den från Belgrad ledda agitationen och särskilt de nationalistiska serbiska sammanslutningarna spelade en avgörande roll för missnöjet bland Österrikes sydslaver och framför allt för dess terroristiska yttringar. Detta hade Wienregeringen klart för sig redan sommaren 1914, och den sökte uppvisa det i den dossier, som sammanställdes i samband med överlämnandet av dess ultimatum till Serbien. Dossiern översändes till makterna men på ett så sent stadium av krisen, att den ej kunde påverka deras ställningstagande eller över huvud taget finna beaktande. I den mån den observerades, torde den hava setts med utpräglad misstro. Det var en följd av erfarenheterna från Agram- och Friedjungprocesserna några år tidigare, där de österrikiska myndigheterna hade ertappats såsom dokumentförfalskare. Men i fråga om dossiern av 1914 har utrikesdepartementet i Wien obestriddligen fått rätt av den senare forskningen.

Emellertid föreligger i dossiern ett tydligt ehuru förklarligt misstag i fråga om de serbiska föreningar, vilkas skuld redan har vidrörts. Det moraliska ansvaret för Printsips och hans kamraters död lägges nämligen på en offentlig serbisk sammanslutning, *Narodna Odbrana* (folkförsvaret). I verkligheten torde dennas be-

tydelse för Sarajevodådet hava varit rätt liten. Skulden låg hos en annan storserbisk organisation, den hemliga ligan »Förening eller döden», gemenligen kallad »Svarta Handen».

Vi befinna oss här på ett område, som av psykologiska skäl är ganska svårutforskat. Det gäller typiska vittnesbörd om det sydeuropeiska kynnets inneboende lust till hemliga sammanslutningar med mystiska och skräckinjagande kännetecken, till intrigen och stämplingarna såsom skön konst. Vissa fakta äro emellertid numera ganska säkert kända.

Narodna Odbrana hade bildats i samband med 1908 års svåra bosniska kris, under regeringens egid och med bistånd av framstående personligheter såväl från Serbiens politiska liv som från dess armé. Dess ursprungliga uppgift hade varit att på båda sidor om gränsen förbereda det krig med Österrike, som då tycktes stå för dörren. Förbundet fick genast en stor anslutning och utrustades med en åtminstone på papperet omfattande och imponerande organisation. Det ägnade sig framför allt åt att förbereda en serbisk specialitet, frikårskriget. Emellertid slutade den bosniska krisen som bekant ej med krig utan med Serbiens diplomatiska kapitulation. *Narodna Odbrana* ändrade då officiellt karaktär. De direkta krigsförberedelserna avskrevos, och i stället blev den en omfattande propagandaorganisation i syfte att andligen och kroppsligen stålsätta folket för den vidare enhetskampen. I vissa hänseenden påminner dess officiella ideologi ganska mycket om de nutida totalitära rörelsernas.

Emellertid finnas i förbundets tryckalster tydliga vittnesbörd om att det alltjämt var i Österrike, »den nye turken i norr», som det ville se den egentlige fienden till det serbiska folket. Och då dess propaganda i mycket stor omfattning var riktad till sydslaverna inom Dubbelmonarkin, finns det ett otvivelaktigt sammanhang med de rörelser i Bosnien, framför allt bland ungdomen, vilka omsider skulle kulminera i Sarajevomordet. Det är dessutom ej omöjligt, att *Narodna Odbrana* bakom sina officiella kultur-, sport- och nykterhetsförgreningar även dolde hemliga organ, som arbetade både inom och utom Serbien, med rent politiska syften och delvis med terroristiska metoder.

I Serbiens historia efter mordet på konung Alexander och Peter Karageorgevitjs tronbestigning 1903 kan man iakttaga en växande klyfta mellan två olika grupper bland dem, som stått bakom kungamordet eller dragit fördel därav. Å ena sidan stod det s. k. radikala partiet, som under Nikola Pasjitjs sluga och handfasta

ledning dominerade landets politik. Dit närmade sig efter hand även flere av de officerare, som deltagit i kungamordet, med den som regeringschef 1929—1932 bekante Peter Zjivkovitj i spetsen. De blevo så småningom för kontrastverkans skull kända under namnet »Vita Handen». Dessa kretsar hade ingalunda uppgivit tanken på alla sydslavers sammanslutning under serbisk ledning. Men de ville nå sitt mål genom att systematiskt uppbygga landets politiska och militära styrka och utnyttja de europeiska konjunkturen. Det blev en kurs på ganska lång sikt.

Mot denna grupp stod den andra, som ville förverkliga den storserbiska tanken så snart som möjligt med alla medel, ej minst den rena terrorn. Dit hörde kärntruppen bland kungamördarna, många andra officerare samt en del intellektuella och ämbetsmän.

De båda riktningarna hade under den bosniska krisen samverkat i *Narodna Odbrana*. Men efter 1909 års nederlag funno kraftmännen så småningom denna organisation alltför tam. Utan att bryta med den — ty den kunde på många sätt vara dem nyttig — bildade de därför 1911 den förut omtalade »Svarta Handen». Det var ett hemligt sällskap av carbonarityp med utomordentligt stränga stadgar, i vilka terrorismetoderna direkt framställdes som de verksammaste för det storserbiska enhetsarbetet. Medlemmarna voro främst officerare men även ämbetsmän, delvis i rätt framskjuten ställning, samt äldre och yngre akademiker. Även ivriga storserber från habzburgskt område upptogos, bland dem den bosniska ungdomens store agitator Gatjinovitj, järnvägstjänstemannen Milan Tsiganovitj samt troligen även Printsip och Tjabrinovitj.

Bland spetsarna märktes major Tankositj samt framför allt den man, som blev förbundets egentlige ledare, överste Dimitrijevitj-Apis. Denne hade spelat en ledande roll 1903 och var en av den serbiska arméns främsta män. Vid tiden för Sarajevodådet var han chef för generalstabens underrättelseavdelning, en post, som var högt betrodd och gav honom rika möjligheter att arbeta utanför det egentliga Serbiens gränser. Han var en betydande man — skicklig militär, tapper, begåvad och en fascinerande personlighet men fullständigt hänsynslös. Tack vare de avslöjanden, som skett under 1920-talet, torde det stå utom tvivel, att han var Sarajevomordets upphovsman och organisatör. Hans namn inblandades dock aldrig i undersökningen, där i stället hans redskap, Tankositj och Tsiganovitj, nämndes så mycket mer.

Över huvud taget hade österrikarna, fastän de kände till »Svarta

handens» existens, icke lyckats få klarhet om dess viktiga roll bakom ogärningen. Dess namn skymtade ett par gånger i rättegångsprotokollen men blott i förbigående. Okänd var den ej alldeles i dåtidens Europa. Carnegiestiftelsen hade i sin rapport om förhållandena efter Balkankrigen uppmärksammat den fruktansvärda terror, som den drev mot bulgarer och andra icke-serbiska element i de nyvunna landsdelarna. Även den franska pressen omtalade den som ett slags serbisk stat i staten. Men de bosniska myndigheterna koncentrerade sin uppmärksamhet på *Narodna Odbrana*.

I och för sig var detta ej egendomligt. »Svarta handens» medlemmar tillhörde i allmänhet även den äldre föreningen i ledande ställningar, en exempelvis som dess generalsekreterare; för att bättre dölja sitt hemliga sällskap använde de vid sina företag så att säga den mer kända organisationens firma. Chiffern var gemensam för båda. Den »kanal», varigenom Sarajevomördarna smugglades över gränsen, var även *Narodna Odbranas*, och dens förtroendemän och grenar i Bosnien nyttjades av »Svarta handen» för dess verksamhet. De bosniaker, som användes av Apis och hans män, trodde sig i allmänhet tjäna den för dem sedan 1908—1909 välbekanta *Narodna Odbrana*. Österrikarnas misstag är därför förklarligt.

Över »Svarta handens» verkliga roll och förehavanden började ljus först falla i samband med en annan märklig politisk process, nämligen den, som hölls i Saloniki 1917 med Dimitrijevitj-Apis och hans ledande medhjälpare. Den allt skarpare motsättningen mellan »Svarta handen» och radikalerna hade redan i maj—juni 1914 vållat en svår inrikespolitisk kris, som bilades blott tack vare ryskt ingripande. Under exilens dagar grepo Pasjitj och prinsregenten Alexander, vilken efter att först hava stått »Svarta handen» nära numera hade övergått till den gamle konseljpresidentens sida, tillfället att krossa medtävlarna. Dessa anklagades för att hava sökt mörda regenten. Efter en ganska oformlig rättegång blevo Apis och ett par av hans närmaste män arkebuserade. Tankositj hade tidigare stupat. Huruvida attentatförsöket verkligen ägt rum, är ganska osäkert. Vissa omständigheter tyda på att åtminstone en av regeringens bevekelsegrunder i Salonikiprocessen var att för alltid tysta besvärliga vittnen i fråga om Frans Ferdinands död. En separatfred med centralmakterna låg då inom möjligheternas gräns. Under processen lär Apis hava avlagt en fullständig skriftlig bekännelse om sin roll som anstiftare av

Sarajevomordet. Detta aktstycke har dock aldrig offentliggjorts, ehuru det omtalades i tjugotalets debatt i Jugoslavien.

Salonikiprocessens protokoll trycktes däremot. Senare konfiskerades de, men några exemplar hava varit tillgängliga för forskningen ute i Europa och hava kunnat giva vissa värdefulla vinkar om den dolda bakgrunden till Frans Ferdinands död. Från 1923 följde så en rad avslöjanden. I allmänhet utgjorde de tillhyggen i den hätska strid mellan olika partier och personliga klickar, som då utkämpades i Belgrad och där den gamle Pasjitj alltjämt stod som centralfiguren. Redan nu bör påpekas ett par skäl till den största försiktighet vid nyttjandet av detta material.

Ett sådant skäl är avslöjandenas egenskap av inlägg med aktuell politisk syftning i striden för och mot Pasjitj, där just »Svarta handens» krossande och Salonikiprocessen betydde åtskilligt. I denna partistrid spelade vidare tävlan om bosniakernas röster en viktig roll. För den yngre generationen i Bosnien och Herzegovina var mordet på ärkehertigen ett stort nationellt minne, Printsip och hans kamrater fosterländska hjälte- och martyrgestalter. Dessa känslor satte Pasjitj och de radikala ledarna i en mycket svår ställning, så snart den internationella debatten i mordfrågan på allvar kom igång. Om de öppet eller genom tystnad vidginge vetskap om attentatets förberedelser och samröre med dess organisatörer, skadade de svårt Jugoslaviens förbindelser med England och Amerika, särskilt som 1914 års ledare alltjämt sutto vid makten i Belgrad. Om de åter alltför tydligt desavouerade Apis, Tankositj, Printsip och deras kamrater och ställde sig främmande för deras dåd, då riskerade de att driva de bosniakiska valmännen och många av de serbiska i armarna på oppositionen. I detta svåra läge intog Pasjitj i det längsta en försiktig fåmålhet. De flesta av sina hemligheter tog han åtminstone tills vidare med sig i graven.

Då oron och diskussionen blevo alltför livliga och Serbiens hållning till Sarajevoattentatet syntes antaga alltför fula färger i den internationella opinionens ögon, tillgrep Belgradregeringen ett beprövat medel, som till en början icke förfelade sin verkan. Man utlovade en dokumentsamling rörande dessa tilldragelser. Många gånger har dess publikation sagts vara omedelbart förestående, men alltjämt har den underlåtit att verkligen komma. Som det redan antytts, behöver grunden därtill icke — åtminstone icke enbart — vara dåligt samvete, utan inrikespolitiska hänsyn kunna hava varit avgörande.

Dagspressen förmäler, att Tyskland planerar att ur det nyss erövrade Belgradarkivet göra en aktpublikation, som skulle gå tillbaka ända till Sarajevo. Vad den skulle kunna giva vetenskapen, är naturligtvis omöjligt att förutspå. Det kan erinras om att stora serbiska arkiv under den förra ockupationen voro i österrikisk hand och systematiskt genomsöktes efter belastande material rörande Serbiens skuld i Sarajevo. Utbytet synes då hava varit rätt ringa, men detta kan naturligtvis hava berott på att särskilt viktiga dokument förstörts före flykten eller medtagits i exilen. Om fullständiga akter rörande Salonikprocessen 1917 finnas kvar, borde de kunna klara upp flere dunkla punkter.

I avvaktan på autentiskt serbiskt material — om sådant finnes bevarat — är forskningen för närvarande hänvisad till de nämnda indiskretionerna från 1920-talet. Att dessas källvärde är ovisst på grund av politiska skäl, har redan uppvisats. Men även andra omständigheter tillkomma. Man torde ej begå någon orättvisa, om man hävdar, att Pasjitjs och hans kollegers och medtävlarens känsla för sanningen låg åtskilligt under genomsnittet. Vidare tillkommer den allmänmänskliga benägenheten att efter en tilldragelse, som inlett en stor och lycklig vändning för nationen — och så måste Sarajevodådet te sig för 1920-talets jugoslaver — söka framställa sin egen roll i händelsernas gång eller åtminstone sin kännedom därom som den största möjliga.

Trots dessa stora källkritiska svårigheter — den så gott som fullständiga bristen på primärt källmaterial och traditionskällornas sällsporda grumlighet — torde vissa hypoteser numera kunna uppställas med en rätt hög grad av sannolikhet. En har redan framgått av det sagda, nämligen att »Svarta handen» och dess ledare Dimitrijevitj-Apis äro att betrakta som attentatets organisatörer, ehuru de särskilt i Bosnien arbetade under *Narodna Odbranas* namn.

I detta sammanhang står frågan om mordplanens ytterste upphovsman och om tidpunkten för dess tillkomst. Det har redan sagts, att den serbvänliga meningsriktningen vill förlägga den sistnämnda till mars—april 1914, då ärkehertigens resa till manövern tillkännagavs. Det har vidare antytts, att den tillmäter läraren Iljitj och hans rent bosniska krets en viktig roll. Starka indicier tala emellertid för att denna uppfattning är oriktig. Det ursprungliga uppslaget utgick troligen redan vid årsskiftet 1913—1914 från major Tankositj, som väl därvid var Apis' språkrör. De avgörande överläggningarna höllos i Belgrad mellan honom,

Tsiganovitj, Printsip, Tjabrinovitj och Grabezj. Iljitjs medverkan tillhör huvudsakligen ett senare skede. Det förtjänar påpekas, att de av honom kort före attentatet anskaffade, rent lokala sammansvurna visade sig fullständigt undermåliga. Varken han själv eller någon av hans tre medhjälpare på Appelkajen kom sig för att göra någonting, när kortegen drog förbi. Som ledaren för »det unga Bosnien» skrev, »en ung man från Österrike-Ungern kunde ej bliva en allvarlig nationell revolutionär, förrän han tagit sig några promenader på gatorna i Belgrad».

I fråga om de egentliga mordanstiftarnas motiv är det föga troligt, att de i likhet med ynglingarna i Sarajevo trodde, att ärkehertigen vore en av det serbiska folkets främsta fiender. Sannolikt kände de väl, att han var vänligt sinnad mot Dubbelmonarkens sydslaver och i motsvarande grad avogt stämd mot deras magyariska förtryckare. Han ogillade 1867 års dualistiska lösning och ville giva sina länder en federalistisk ordning, möjligen av trialistisk typ med sydslaverna som tredje part. Troligtvis är det här, som de verkliga motiven till mordet ligga. Man befarade på storserbiskt håll, att hans förestående trontillträde skulle kunna medföra en förändring, som gjorde det habsburgska väldet acceptabelt för kroaterna och serberna inom dess gränser och sålunda spärrade vägen för den sydslaviska enhetsstaten.

Ur världshistorisk synpunkt betydelsefullast är den serbiska regeringens ställning till själva attentatet och till de krafter, som stodo bakom detta. I Österrikes ultimatum och i den förut omtalade dossiern riktades mot den inga andra anmärkningar, än att den under årtal tolererat den propaganda, som slutligen utmynnat i Sarajevodådet. Att denna beskyllning var befogad, torde numera knappast av någon vederhäftig forskare förnekas. Det bör i detta sammanhang understrykas, att de serbiska myndigheterna, särskilt gränsofficerare och tulltjänstemän, stodo i nära samverkan med *Narodna Odbrana* och »Svarta handen». Delvis utgjorde de underlaget för de beryktade »kanal»-anordningarna för införsel av agitatorer, litteratur och vapen på österrikiskt område. Det var tack vare vissa gränsfunktionärer, som Printsip och hans båda kamrater med sitt farliga bagage smugglades över gränsen på sin väg till Sarajevo. Det har senare också kunnat styrkas, att regeringen själv på *Narodna Odbranas* begäran inskred mot tullnärer, som ville nöja sig med att sköta sin tjänst men ej ställa sig till de revolutionära organisationernas förfogande. Det är ganska säkert, att även »Svarta handen» under sina

första år stod i nära förbindelse och samverkan med flere av de dåvarande ministrarna, t. ex. utrikesministern Milovanovitj. Men på våren 1914 hade motsättningen mellan Pasjitj och hans män å ena sidan, Dimitrijevitj-Apis och dennes stat i staten å den andra blivit så stark, att man svårligen kan förutsätta någon direkt samverkan dem emellan. Snarare var väl förhållandet vid denna tidpunkt, att det var fruktan för inrikespolitiska konsekvenser eller rent av för personliga repressalier, som vållade kabinettets släpphänthet mot de militära terroristerna.

Att serbiska regeringen på det ena eller andra sättet skulle hava stått bakom attentatet, menade man icke i Wien. Det skulle ej heller hava legat i dess intresse att framkalla ett krig vid en tidpunkt, då dess armé genomgick ett kritiskt övergångsskede efter Balkankrigens ansträngningar och förluster i materiel och manskap.

Men på 1920-talet skedde vissa avslöjanden, som gjorde det sannolikt, att Belgradregeringen ej blott i allmänhet tolererat den mot Österrike riktade rörelsen utan även haft förhandskännedom om Printsips och hans kamraters planer. Detta sensationella medgivande gjordes 1924 i en liten publikation till hugfästande av Sarajevodramats tioårsminne. Författaren var ingen mindre än Ljuba Jovanovitj, som 1914 varit Pasjitjs undervisningsminister, därefter inrikesminister under Salonikiprocessen och 1924 parlamentets president. Han meddelade i det utdrag ur sina minnesanteckningar, som han nu publicerade, att Pasjitj i slutet av maj eller början av juni 1914 hade omtalat för några bland sina kolleger, att några personer voro på väg till Sarajevo för att mörda Frans Ferdinand. Befallning gavs åt gränsmyndigheterna att hejda dem, men funktionärerna i fråga stodo själva i maskopi med de sammansvurna och verkställde ej ordern. Ljuba Jovanovitj skildrar sedan, hur han den 28 juni greps av den djupaste skräck vid dödsbudet från Sarajevo, »fastän jag visste vad som förbereddes där».

Den framskjutne serbiske politikerns avslöjanden visade sålunda, att Pasjitjs kabinett i nära en månad känt till attentatsförberedelserna utan att vidtaga effektiva åtgärder för att hindra mördarna eller varna Österrike. I Jugoslavien, där detta torde varit ganska allmänt anat förut, väckte skriften till en början föga uppseende. Så mycket större blev sensationen ute i världen både bland Österrikes vänner och bland Serbiens vapendragare. Märkligast är, att Pasjitj och hans krets iakttog nära två års

tystnad trots alla uppmaningar, särskilt offentliga sådana från Seton-Watson, att lägga papperen på bordet och visa sin oförvitlighet. Slutligen tog den gamle statsmannen själv till orda i april 1926, men då i så skruvade och snävt begränsade ordalag, att det snarast blev motsatsen till en dementi.

Tidigare hava här påpekats politiska skäl, varför Jovanovitj kunde finna det lämpligt att komma med dylika påståenden och varför Pasjitj kunde draga sig för en klar dementi, hur önskvärd en sådan än vore med hänsyn till utlandet. Men starka indicier, som här ej kunna uppräknas, tala för att Jovanovitj vid detta tillfälle talat sanning. Framför allt har en av hans och Pasjitjs sista kvarlevande kolleger, Jankovitj, som 1914 var handelsminister, 1931 offentliggjort uppgifter, som visserligen polemiserade mot Jovanovitj men dock trots vissa avvikelser bekräfta hans skildring i det väsentliga. Detsamma gäller en detalj i en likaledes 1931 publicerad artikel av 1914 års krigsminister. Jovanovitjs berättelse torde därför böra anses riktig, så länge som icke dokumentariska bevis framlagts för motsatsen. Detta har den jugoslaviska regeringen ej gjort.

I samma riktning pekar också Belgradkabinetts minst sagt egendomliga förfarande i juli 1914 med de av Österrike såsom skyldiga utpekade Tankositj och Tsiganovitj. Den förre blev skenbart anhållen, den sistnämnde åter smugglades från Belgrad ut på landet, där han under nytt namn placerades som avlönad järnvägstjänsteman, samtidigt som man för Österrike förnekade all kännedom om honom. Han var ett besvärligt vittne, vars utlämnande Wienregeringen kunde begära i hans egenskap av bosniak.

I detta sammanhang hör slutligen frågan om den eventuella varningen i Wien. Uppgifterna därom äro ytterst motsägelsefulla. Sannolikast är, att det serbiska sändebudet i Wien den 5 juni, möjligen men ej säkert på order från Belgrad, vidrörde vådorna av ärkehertigens besök i det missnöjda Bosnien under ett samtal med finansministern Bilinski. Hans förbindelser med denne voro nämligen vida bättre än med utrikesministern Berchtold. Men enligt sin egen uppgift talade han ej alls om risken för ett sådant attentat, som verkligen inträffade. På sin höjd framkastade han hypotesen, att någon exalterad soldat under manövern kunde ladda med skarpa skott. Som varning för den komplott, som förbereddes, var detta ganska vilseledande. Och det tvivel om den kejsrerliga arméns lojalitet, vilket inneslöts i hans yttrande, måste

av hänsyn till Dubbelmonarkins militära prestige göra det än svårare för en sådan man som Frans Ferdinand att inställa sin resa.

Om man förutsätter som sannolikast — och Jankovitjs meddelanden peka även i denna riktning — att sändebudet trots sina bedyranden om motsatsen ej tog ett så ömtåligt steg utan order från Pasjitj, ligger en viss förklaring till varningens utomordentligt vaga, för att ej säga direkt missledande natur i kabinettets svåra ställning just vid denna tidpunkt. En allvarlig inre kris pågick. »Svarta handen» hade sällsynt rika möjligheter ej blott att tillgripa repressalier av det mest drastiska slag mot den, som trädde i dess väg, utan även att vålla betänkliga inrikespolitiska förvecklingar. För Pasjitj med hans av allt att döma orientalisk-fatalistiska mentalitet torde i ett sådant läge en halvmesyr i hopp om en lycklig utgång hava varit den naturligaste utvägen.

Den vetenskapliga och publicistiska debatten efter fredsslutet 1919 gav sålunda resultat, som äro mycket komprometterande för Pasjitjs kabinett av 1914. I motsvarande grad hava de — åtminstone moraliskt — förbättrat greve Berchtolds och hans rådgivares ställning i fråga om det ödesdigra ultimatum till Serbien, som satte den stora lavinen i rullning. Men alla slutsatser om Belgradregeringens ställning till ogärningen äro ännu blott hypoteser, delvis ganska ovissa sådana. Andra svar på flere av frågorna äro alltjämt möjliga. Nya aktmässiga källor måste öppnas, främst på serbiskt men möjligen även på ryskt håll, innan sannolikheten kan bliva visshet rörande ett av de viktigaste spörsmålen kring det första världskrigets ursprung.